

Κωνσταντίνος Ράντης Σχόλια στο κείμενο του *Herbert Marcuse*

Πρόσφατα επανακυκλοφόρησαν τα *Schriften* (Γραπτά) του Χέρμπερτ Μαρκούζε από τον εκδοτικό οίκο zu Klampen, Springe (παλαιότερα Lüneburg). Είναι η δεύτερη έκδοση της παλαιάς εννιάτομης έκδοσης του οίκου Suhrkamp, Frankfurt/Main². Από τις ίδιες εκδόσεις εκδίδονται και τα κατάλοιπα του Μαρκούζε³. Έως τώρα έχουν εκδοθεί οι τέσσερις από τους πέντε εξαγγελθέντες τόμους των καταλοίπων του και αναμένεται ο τελευταίος για να ολοκληρωθεί η έκδοση. Με αφορμή την επανέκδοση των Γραπτών του Μαρκούζε και για τις ανάγκες της διδασκαλίας προέκυψε η παραπάνω δοκιμή μετάφρασης του γραπτού «Zum Begriff der Negation in der Dialektik» («Για την έννοια της άρνησης στη Διαλεκτική»). Το σύντομο αυτό γραπτό του Μαρκούζε ανήκει πλέον στα κλασικά κείμενα για τη μαρξική διαλεκτική και τη σχέση της με την εγγελιανή, και επιπλέον, μας δίδει το περίγραμμα μιας συνολικής θεωρίας της επανάστασης. Ήταν η εισήγηση του Μαρκούζε στο συνέδριο για τον Χέγκελ (Hegel-Kongreß) στην Πράγα το 1966.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει η υπόμνηση ότι ο Μαρκούζε ήταν αυτός που επηρέασε όσο κανένας άλλος θεωρητικός της Κριτικής Θεωρίας την ελληνική θεωρητική σκέψη. Λόγω του ότι τα περισσότερα έργα του γράφτηκαν στην Αμερική και στην αγγλική γλώσσα, ήταν ευκολότερη η πρόσβαση στο έργο του σε σχέση με την πρόσβαση στο έργο των δυο άλλων γεναρχών της Κριτικής Θεωρίας, των Μ. Χορκχάιμερ και Θ. Αντόρνο. Ενίοτε δημιουργήθηκε η ψευδής εντύπωση ότι πρόκειται για έναν αμερικανό φιλόσοφο και όχι για έναν εκ των στυλοβατών της Κριτικής Θεωρίας. Επίσης φαίνεται ν' αγνοείται το γεγονός ότι ο Μαρκούζε, πριν συγγράψει τα χαρακτηριστικά έργα του *Eros and Civilisation* (1955) (*Ερως και πολιτισμός*) και *One Dimensional Man* (1964) (*Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*) με τα οποία έγινε διάσημος σε ολόκληρο τον κόσμο, ήταν εκείνος από τα μέλη του Ινστιτούτου Κοινωνικής

Ο Κωνσταντίνος Ράντης είναι διδάκτωρ φιλοσοφίας και διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Έρευνας της Φρανκφούρτης που ασχολήθηκε επισταμένως και σε βάθος με την εγγελιανή φιλοσοφία και με τη διαδικασία μετάβασης απ' αυτή στη μαρξική κοινωνική θεωρία.

Υπό την επιρροή ακόμη της οντολογίας του Μ. Χάιντεγκερ έγραψε στο Φράμπουργκ το έργο του *Hegels Ontologie und die Theorie der Geschichtlichkeit* (1932) (*Η οντολογία του Εγγέλου και η θεωρία της ιστορικότητας*), που ήθελε να καταθέσει ως υφηγεσία στον Χάιντεγκερ. Η αντίσταση του Χάιντεγκερ καθώς και η δημοσίευση το 1932 των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων* του Μαρξ αναπροσανατόλισαν τον Μαρκούζε στη μαρξική κοινωνική θεωρία και τον οδήγησαν σε οριστική ρήξη με την οντολογία του Χάιντεγκερ. Τότε εγκατέλειψε την πρόθεσή του για υφηγεσία και προχώρησε σε δημοσίευση του έργου. Ένα χρόνο αργότερα, με τη μεσολάβηση των Kurt Riezler και L. Löwenthal, ο άλλοτε βοηθός του Χάιντεγκερ εισήλθε στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης⁴. Με την εισοδό του στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης και υπό την επιρροή της μαρξικής θεωρίας ο Μαρκούζε αναθεώρησε τις εγγελιανές σπουδές του και κατόπιν παραγγελίας του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης έγραψε το έργο του *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of social Theory* (1941) (*Λόγος και επανάσταση. Ο Εγγέλος και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*). Έτσι η άλλοτε ανεπιτυχής προσπάθειά του να επαληθεύσει τις οντολογικές δομές της ιστορικότητας μέσω της συγκεκριμένης ιστορίας βρρίσκει διέξοδο, και οι καταφάσεις που απαντώνται στο έργο του *Η οντολογία του Εγγέλου και η θεωρία της ιστορικότητας* μεταστοιχειώνονται τώρα σε μια αρνητική διαλεκτική⁵.

Δεν αποτελεί, λοιπόν, καμιά έκπληξη ούτε η βαθιά γνώση της εγγελιανής φιλοσοφίας από τον Μαρκούζε ούτε η επιμονή του να υπογραμμίζει αδιάλειπτα την ιδιαίτερη σχέσης της με τη μαρξική κοινωνική θεωρία. Ειδικά το έργο του *Λόγος και επανάσταση* εξακολουθεί και στις μέρες μας ν' αποτελεί μια από τις καλύτερες εισαγωγές στην εγγελιανή φιλοσοφία και στη μαρξική κοινωνική θεωρία. Στο έργο αυτό υπογραμμίζεται με έμφαση η διαδικασία μετάβασης από την εγγελιανή φιλοσοφία στη μαρξική κοινωνική θεωρία. Μολονότι η μαρξική κοινωνική θεωρία δεν οφείλεται αποκλειστικά στην πρόσληψη και υπέρβαση της εγγελιανής φιλοσοφίας, το πρότυπο της μαρξικής διαλεκτικής μεθόδου είναι αναμφίβολα η εγγελιανή διαλεκτική. Η μακρόχρονη και σε βάθος σπουδή αφενός της εγγελιανής φιλοσοφίας και αφετέρου της μαρξικής κοινωνικής θεωρίας επιτρέπουν στον Μαρκούζε να λάβει απορριπτική στάση έναντι της εμπνευσμένης από τον Ένγκελς, όπως λέει ο Μαρκούζε χαρακτηριστικά, ερμηνείας του Αλτουσέρ σε σχέση με τη μαρξική διαλεκτική, ότι «ο Μαρξ διέκοψε τη σχέση του με την εγγελιανή διαλεκτική, καθώς την ανέπτυξε στο έδαφος της "πραγματικής ανάπτυξης" ως μια νέα, ανεξάρτητη διαλεκτική». Σύμφωνα με την ερμηνεία του Αλτουσέρ, υπάρχει μια «επιστημονική τομή» μεταξύ του νεαρού και του ύστερου Μαρξ, και ο ώριμος Μαρξ εμφορείται σαφώς από ένα «αντιουμανιστικό πνεύμα»⁶. Η θέση αυτή θεωρείται πλέον ξεπερασμένη στη διεθνή μαρξική έρευνα, και το ερώτημα αν είναι σημαντικότερα τα γραπτά του νεαρού ή του ώριμου Μαρξ είναι άνευ νοήματος, διότι το ζητούμενο σήμερα είναι η επανασύνδεση με τους ανθεκτικότερους αναστοχασμούς του Μαρξ απ' όλες τις φάσεις της ανάπτυξής του: «οι ανάγκες του παρόντος είναι σημαντικές και όχι τα χρονολογικά επιχειρήματα»⁷.

Στο *Λόγος και επανάσταση* ο Μαρκούζε υπογραμμίζει καταρχήν τα κοινά στοιχεία της μαρξικής και της εγγελιανής διαλεκτικής⁸. Εκεί επισημαίνει ότι η ίδια η πραγματικότητα είναι εν εαυτώ ανταγωνιστική (αρνητική πραγματικότητα) και περιλαμβάνει μέσα της τις αντι-

κειμενικές δυνατότητες για την πραγμάτωση μιας νέας απελευθερωμένης κατάστασης (εμμενής κριτική), ότι η πραγματικότητα αυτή συλλαμβάνεται ως αρνητική ολότητα, και ότι η διαλεκτική μέθοδος ακολουθεί κατ' ουσίαν την έκπτυξη αυτής της πραγματικής διαδικασίας. Ωστόσο, δεν παράλείπει να υπογραμμίσει και τις σημαντικές διαφορές μεταξύ της διαλεκτικής του Χέγκελ και της διαλεκτικής του Μαρξ. Στον Μαρξ δεν πρόκειται απλώς για μια ολότητα του Λόγου, για ένα οντολογικό σύστημα που αναπτύσσεται βάσει της απόλυτης ταυτότητας νοείν και είναι όπως στον Χέγκελ, αλλά για την ιστορική ολότητα μιας ταξικής, ανταγωνιστικής κοινωνίας συμπεριλαμβανομένης της φύσης. Σε αυτήν δεν έχουμε να κάνουμε με την κίνηση της ιδέας, του κυρμένου θεϊκού Λόγου, της αφηρημένης εργασίας⁹, αλλά πρόκειται για την αναγωγή της συγκεκριμένης εργασίας σε αφηρημένη, της εργασίας του συγκεκριμένου ιστορικού ανθρώπου (ως του συνόλου των κοινωνικών του σχέσεων) μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας. Επομένως για τον Μαρξ «η διαλεκτική δεν είναι καθολική αρχή που θα μπορούσε να εφαρμοσθεί στον ίδιο βαθμό σε κάθε αντικείμενο»¹⁰, αλλά ιστορική μέθοδος, εξαρτάται κάθε φορά από το συγκεκριμένο ιστορικοκοινωνικό της περιεχόμενο.

Μολονότι έχουν παρέλθει σαράντα χρόνια από την πρώτη εμφάνιση της «Έννοιας της άρνησης στη διαλεκτική» και πολλές από τις ιστορικές προκείμενες του γραπτού έχουν εν τω μεταξύ καταργηθεί, λ.χ. η αντίθεση καπιταλισμού και «επαισθητού σοσιαλισμού», η διαγνωστική του δύναμη για το επερχόμενο μέλλον είναι καταλυτική. Ο Μαρκουζε έχει πλήρη επίγνωση για τις έως τώρα ανεξάντλητες δυνατότητες του παγκόσμιου καπιταλισμού να υπερβαίνει τις πληθυντικού αριθμού κρίσεις του. Ο ειδικός για την πολιτική οικονομία του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης Fr. Pollock, στηριζόμενος στον ίδιο τον Μαρξ, είχε διαγνώσει ήδη από το 1933 ότι ο καπιταλισμός δεν έχει εξαντλήσει τις δυνατότητες της ανάπτυξής του, αφού «αυτό που βρίσκεται στο τέλος του δεν είναι ο καπιταλισμός, αλλά μόνον η φιλελεύθερη φάση του. Οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά θα υπάρξουν στο μέλλον για την πλειονότητα των ανθρώπων όλο και λιγότερες ελευθερίες. Σε ποιο βαθμό μπορούν να εξουδετερωθούν επιτυχημένα οι κρίσεις με τη βοήθεια των αυξανόμενων δεσμών στο οικονομικό πεδίο, δεν μπορεί να γίνει πρόγνωση με σιγουριά. Έως τώρα δεν έχει αποδειχθεί ότι θα εξασθενήσει η ορμή αξιοποίησης του κεφαλαίου μέσω της συγκέντρωσης σε μεγαλύτερες ενότητες. [...] Σε μεγάλο βαθμό ακόμη δεν έχει εκβιομηχανισθεί πλήρως ο κόσμος, διεθνείς συμφωνίες μπορούν ακόμη να εξισορροπήσουν επί μακρόν τα συμφέροντα, υπάρχουν δυνατότητες ακόμη για την αποκατάσταση των αναγκών αναλογιών σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα, οι επαναστατικές παραγωγικές δυνάμεις μπορούν ακόμη να στριμωχθούν μέσω της προκρούστειας μεθόδου στο δεδομένο πλαίσιο, και ακόμη δεν έχουν αξιοποιηθεί ως το έπακρο οι υπόλοιποι ελαστικοί παράγοντες. Μόλις σε ένα πολύ μακρινό μέλλον φαίνεται να επέρχεται το αδιέξοδο για το υπάρχον οικονομικό σύστημα»¹¹. Η θέση αυτή του Pollock, που είναι σήμερα εκ νέου επίκαιρη, αποτελεί κοινό τόπο για τα μέλη του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης και απορρίπτεται με σφοδρότητα τη μηχανιστική ερμηνεία της αυτοκατάρρευσης του καπιταλισμού, η οποία θα επέρχετο, λέει, αποκλειστικά μέσω της δικής του δυναμικής, καθότι «η καπιταλιστική παραγωγή γεννά με την αναγκαιότητα μιας φυσικής διαδικασίας την ίδια της την άρνηση»¹².

Και για τον Μαρκουζε η αφετηρία για την απελευθέρωση της κοινωνίας είναι η θέση

του Μαρξ ότι «η ανάπτυξη των αντιθέσεων μιας ιστορικής μορφής είναι ο μοναδικός ιστορικός δρόμος για τη διάλυσή της και την αναμόρφωσή της»¹³. Η διαλεκτική του Μαρξ είναι εμμενής, βρίσκει το υλικό της νέας κοινωνίας μέσα στους κόλπους της παλαιάς, εν εαυτώ ανταγωνιστικής κοινωνίας. Ο Μαρκούζε αναδιατυπώνει και αποσαφηνίζει τη μαρξική θέση: «Η “νέα” κατάσταση είναι “η αλήθεια” της παλαιάς. Ωστόσο, αυτή η αλήθεια δεν αναπτύσσεται βαθμιδόν και αυτόματα από την προηγούμενη κατάσταση· αυτή μπορεί να απελευθερωθεί μόνο μέσω μιας αυτόνομης πράξης του ανθρώπου ο οποίος υπερβαίνει την υπάρχουσα αρνητική κατάσταση της ολότητας»¹⁴. Το νέο για τον Μαρκούζε δεν είναι το απόλυτα νέο που ονειρεύονται και νοσταλγούν οι κάθε λογής οντολογίες, δεν θα είναι δημιουργία εκ του μηδενός, θα προκύψει μέσα από το παλαιό. Η άρνηση του Μαρκούζε είναι επομένως η προσδιορισμένη άρνηση (bestimmte Negation) της καπιταλιστικής κοινωνίας και όχι απλώς και μόνον η ρομαντική φαντασίωση ενός νέου κόσμου ως δημιουργίας εκ του μηδενός. Η υπέρβαση (Aufhebung) του παλαιού, που έχει τη διττή σημασία της διατήρησης-αναίρεσης, δεν προκύπτει αυτόματα από τη σύγκρουση των παραγωγικών δυνάμεων με τις παραγωγικές σχέσεις, αλλά θα χρειαστεί ένα επαναστατικό υποκείμενο ν’ αναζητήσει και να δει τις ρεαλιστικές δυνατότητες του καινούργιου στο εσωτερικό του παλαιού, για να τις θέσει σε κίνηση. Αυτή είναι η δύναμη άρνησης (Negation) που θα έρθει απ’ έξω και θα βασιστεί στην ίδια την αρνητικότητα (Negativität) της εν εαυτώ ανταγωνιστικής καπιταλιστικής πραγματικότητας, προσπαθώντας να την ανατρέψει και να πραγματώσει τις αντικειμενικές, εμμενείς δυνατότητες μιας ελεύθερης κοινωνίας. Αυτός είναι ο ιστορικός προσορισμός του προλεταριάτου, και η συνειδητοποίηση του προσορισμού του, η απόκτηση της ταξικής του συνείδησης, γίνεται κεντρικό ζήτημα για την έκβαση του ταξικού αγώνα και την υπέρβαση της ταξικής καπιταλιστικής κοινωνίας: «το στοιχείο, που τελικά αποφασίζει σε κάθε ταξικό αγώνα, είναι η κατοχή, σε μια δοσμένη στιγμή, από μια από τις τάξεις, που μάχονται, αυτής της ικανότητας, αυτής της ταξικής συνείδησης»¹⁵.

Ο Μαρκούζε επιχειρεί, λοιπόν, μια σύνθεση των αντικειμενικών και υποκειμενικών στιγμών της μαρξικής θεωρίας της επανάστασης, η οποία αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά προβλήματα στη συζήτηση των επιγόνων του Μαρξ. Ως γνωστόν στον ίδιο τον Μαρξ δεν απαντάται μια συστηματική θεωρία της επανάστασης, αλλά όλα εκείνα τα στοιχεία που τη συγκροτούν είναι διεσπαρμένα σε διάφορα κείμενά του, τα οποία είναι πολλές φορές μεταξύ τους αντιφατικά, διότι είναι ενταγμένα κάθε φορά σε διαφορετικούς ιστορικοφιλοσοφικούς ασπερσμούς. Απ’ αυτή τη διασπορά προέκυψαν στους επιγόνους του Μαρξ οι αποσπασματικές ερμηνείες της θεωρίας του για την επανάσταση, όπου άλλοτε υπερτονιζόταν μονομερώς η θεωρία της οικονομικής κρίσης, άλλοτε η θεωρία της εξαθλίωσης, άλλοτε η θεωρία απόκτησης ταξικής συνείδησης από το προλεταριάτο, και άλλοτε η θεωρία κατάληψης της κρατικής εξουσίας¹⁶. Η διαλεκτική σύνθεση αυτών των επιμέρους στιγμών της μαρξικής θεωρίας της επανάστασης ήταν και το μεγαλύτερο πρόβλημα στις απόπειρες σύνθεσης που επιχειρήσαν οι επίγονοι του Μαρξ. Οι δοκιμές σύνθεσης του τεχνικού και του πρακτικού στοιχείου της μαρξικής θεωρίας δεν στέφθηκαν με επιτυχία στους επιγόνους του Μαρξ, διότι το πρόβλημα διαμεσολάβησης των δυο στοιχείων ανήχθη ως επί το πλείστον σε τεχνικό πρόβλημα¹⁷.

Από την αποτυχία διαμεσολάβησης του τεχνικού και του πρακτικού στοιχείου της μαρ-

ξικής θεωρίας προέκυψε η μομφή εναντίον της ότι σε αυτήν το αντιζημιμενικό στοιχείο υπερεπεί του υποζημιμενικού, ότι ο Μαρκς κάνει μεν λόγο για πάλη των τάξεων, αλλά στη θεωρία του δεν παραχωρεί κανένα χώρο γι' αυτήν, και ότι μοιραία καταλήγει σ' έναν χιδαίο οικονομισμό. Αυτή είναι και η βάση της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας για ν' απορρίψει την μαρξική έννοια της κρίσης¹⁸. Στην «Έννοια της άρνησης στη διαλεκτική» του Μαρκούζε επιτυγχάνεται η διαλεκτική διαμεσολάβηση των αντιζημιμενικών και των υποζημιμενικών στιγμών της μαρξικής θεωρίας. Ο Μαρκούζε υπογραμμίζει από τη μια ότι στην υψηλά ανεπτυγμένη τεχνική βάση της καπιταλιστικής παραγωγής υπάρχει ήδη η υλική βάση για την έκπτυξη της κοινωνίας με ανθρώπινο πρόσωπο. Από την άλλη θέτει υπό αμφισβήτηση την άρνηση που αναπτύσσεται απλώς ως ατελειθέρωση στο εσωτερικό της υφιστάμενης κοινωνίας, ως όξυνση της αντίθεσης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Το πρόβλημα έγκειται στην ενσωμάτωση των παραγωγικών δυνάμεων στο υπάρχον σύστημα. Έτσι η αφετηρία της κοινωνικής θεωρίας του Μαρκούζε είναι η εκκρεμότητα της επανάστασης, γιατί δεν πραγματοποιήθηκε η επανάσταση. Η επανάσταση θα στηριχθεί μεν στην αμείωρο-πη δυναμική του καπιταλισμού, αλλά αυτή πρέπει να ενισχυθεί απ' έξω, από εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις που δεν έχουν καθλωθεί στη φυσική κατάσταση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτές οι κοινωνικές δυνάμεις πρέπει να είναι οι φορείς νέων αναγκών, οι οποίες δεν μπορούν να εκδηλωθούν στην υφιστάμενη ανταγωνιστική καπιταλιστική κοινωνία.

Σε αυτό το σημείο ο Μαρκούζε εξαιρεί τη δυσχερή θέση των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που αντιστέκονται στον καπιταλισμό και προσπαθούν να τον υπερβούν, όπως προέβλεπε η θεωρία της εξαθλίωσης στον Μαρκς¹⁹, αφού στις χώρες του Βορρά αντί για εξαθλίωση είχαμε την ενσωμάτωση ενός μεγάλου μέρους της εργατικής τάξης που οδήγησε στη διάσπασή της. Σύμφωνα με τον Pollock, αρχικώς θα εμφανιζόταν η διάσπαση μεταξύ της «εργατικής αριστοκρατίας» και των «ανειδίκευτων»: «οι μισθοί της νέας "εργατικής αριστοκρατίας" εξαιτίας τεχνικών και πολιτικών λόγων θα είναι αρκετά υψηλοί, αυτοί των ανειδίκευτων δεν θα μπορούν με καμιά πολιτική των συνδικάτων να υψωθούν πέραν ενός μεταβλητού ελαχίστου ορίου της επιβίωσης»²⁰. Επιπλέον, ο Pollock είχε προβλέψει και την προοδευτική εξασθένηση της δύναμης αντίστασης της εργατικής τάξης λόγω της διάκρισης μεταξύ εργαζομένων και ανέργων, αλλά και μέσω της διάκρισης στους κόλπους των ανέργων μεταξύ εκείνων που ελπίζουν περαιτέρω για μια θέση απασχόλησης και εκείνων που έχουν απολέσει οριστικά κάθε τέτοια δυνατότητα: «Η εξολόθρευση της δύναμης αντίστασης της εργατικής τάξης θα ολοκληρωθεί μέσω της διάκρισης μεταξύ των ανέργων σε αυτούς που μπορούν να λογαριάζουν σε μια εκ νέου απασχόληση και στα "αναξιόπιστα στοιχεία", στα οποία αυτό το προνόμιο τους έχει αφαιρεθεί προσωρινά ή μόνιμα»²¹. Την εποχή του ύστερου καπιταλισμού μάλιστα, που ο Μαρκούζε έγραφε αυτό το κείμενο, τα πράγματα έγιναν ακόμη δυσχερέστερα, λόγω της κυριαρχίας της πολιτιστικής βιομηχανίας, του μηχανισμού μέσω του οποίου επιδιώκεται συνειδητά η εκτύφλωση των μαζών και γίνεται η προσπάθεια να διατηρούνται οι εργαζόμενοι σε μια πρωτόγονη βαθμίδα ανάπτυξης για να υπομένουν αγόγγυστα την άνιση, άδικη και καθολική ανταλλαγή στη σφαίρα της παραγωγής (εργάσιμος χρόνος) μέσω της προσφοράς υποκατάστατων ικανοποίησης στη σφαίρα της κυκλοφορίας (ελεύθερος χρόνος). «Η διασκέδαση είναι η προέκταση της εργασίας υπό τον όψιμο καπιταλισμό. Την αναζητεί εκείνος που θέλει να βρει διέξοδο από την

εκμηχανισμένη εργασιακή διαδικασία, για να μπορέσει να αντεπεξέλθει σε αυτή. Ταυτόχρονα όμως η εκμηχάνιση εξουσιάζει τόσο πολύ τον ελεύθερο χρόνο και την ευτυχία του ανθρώπου, καθορίζει τόσο θεμελιακά την κατασκευή των εμπορευμάτων διασκέδασης που αυτός δεν μπορεί πια να βιώσει παρά μόνο τα ομοιώματα της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας»²². Η ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο καπιταλιστικό σύστημα μέσω της σφαίρας της κατανάλωσης φαίνεται να έχει επιτευχθεί στις λεγόμενες πλουραλιστικές κοινωνίες. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται στην αναγκαία ψευδή συνείδηση μιας δήθεν αλληλοπροσέγγισης των κοινωνικών τάξεων που σε κοινωνικο-ψυχολογικό επίπεδο έχει ως αποτέλεσμα μια ισοπεδωμένη κοινωνία της μεσαίας τάξης. Χωρίς να αναιρείται η ταξική δομή της υπάρχουσας κοινωνίας επήλθε μια διχοτομία μεταξύ του κοινωνικού είναι και της συνείδησης που οδήγησε τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία στην αντιστροφή της σχέσης κοινωνικού είναι και συνείδησης και την παραχώρηση της προτεραιότητας στη συνείδηση έναντι του κοινωνικού είναι. Οι εξελίξεις αυτές περιγράφονται μέσω των νέων τάσεων της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας και της αντίστοιχης της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας. Αυτές εγκαταλείπουν την κοινωνική, ταξική ανάλυση και μεταβαίνουν στη σύγχρονη κοινωνικοπολιτισμική ανάλυση, η οποία αμφισβητεί ευθέως την ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων που περιγράφει η μαρξική θεωρία²³.

Ο Μαρκούζε βρίσκεται στην απαρχή αυτών των εξελίξεων και αναζητά ένα νέο επαναστατικό υποκείμενο. Έτσι η μελλοντική κοινωνία της ελευθερίας δεν προκύπτει σε αυτόν αποκλειστικά μέσω της προσδιορισμένης άρνησης της υφιστάμενης ιστορικής πατριαρχικοκαπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά και μέσω μιας αφηρημένης συστηματικοθεωρησιακής κριτικής²⁴. Αυτό είναι το ουτοπικό στοιχείο της θεωρίας του το οποίο υπάρχει και στον ίδιο τον Μαρκ²⁵. Επιπλέον, σε αντίθεση και με τον ίδιο τον Μαρκ θέτει ως προϋπόθεση για την έλευση της μελλοντικής κοινωνίας έναν άνθρωπο με μια «νέα» ή «ριζοσπαστική εναισθησία», μια «ριζοσπαστική αισθητικότητα» και «νέες ανάγκες». Ο άνθρωπος αυτός δεν θα είναι απλώς το προϊόν των θεσμών μιας ελεύθερης σοσιαλιστικής κοινωνίας, αλλά συγχρόνως και το υποκείμενο για την πραγμάτωση αυτής της μελλοντικής κοινωνίας. Το υποκείμενο αυτό χαρακτηρίζεται από μια «άλλη» στάση έναντι της φύσης, η οποία δεν θεωρείται πλέον μόνον υπό την πρακτική, ωφελιμιστική σκοπιά, αλλά και υπό την αισθητική, θεωρητική σκοπιά. Αυτή η αισθητική σκοπιά επιτρέπει στη φύση να υπάρχει «χάριν του εαυτού της», να υπάρχει ως υποκείμενο, και είναι η βάση για τη συμφιλίωση κοινωνίας και φύσης²⁶. Το υποκείμενο αυτό εξακολουθεί να είναι το ζητούμενο και δεν μπορεί να ταυτιστεί πλήρως με το κλασικό προλεταριάτο, διότι και το ίδιο έχει πληγεί από την καπιταλιστική κυριαρχία, αποτελεί, σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρκούζε, μια μειοψηφία στο πλαίσιο της εργατικής τάξης. Το υποκείμενο αυτό ο Μαρκούζε το φαντάζεται να ενσαρκώνεται επιπροσθέτως είτε από μεμονωμένα άτομα ή ομάδες που αναπτύσσονται στο περιθώριο του καπιταλιστικού συστήματος είτε από κάποια νέα κοινωνικά κινήματα²⁷. Στο σημείο αυτό, και εν αντιθέσει με την ξεκάθαρη στάση των Χορκχάιμερ και Αντόρνο έναντι της έλλειψης ενός επαναστατικού φορέα, βλέπουμε την αμφίρροπη στάση του Μαρκούζε μέσω συνεχών επαναπροσδιορισμών. Εδώ εντοπίζεται μια δυσκολία της διαλεκτικής θεωρίας του αλλά και της εν γένει διαλεκτικής θεωρίας της εποχής μας, αφού το πρόβλημα για την ύπαρξη ενός σύγχρονου επαναστατικού υποκειμένου εξακολουθεί να υπάρχει.

Ο Μαρκούζε έχει συνείδηση των αδυναμιών της μαρξικής διαλεκτικής θεωρίας να συλλάβει τη νέα πραγματικότητα του ύστερου καπιταλισμού, και να δώσει απάντηση σε μια σειρά από άλυτα προβλήματα της ολόένα και πιο πολύπλοξης σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας που επιζητούν επείγοντως τη λύση τους. Παρ' όλα αυτά ο Μαρκούζε δεν παράβει ενώπιον των σωφιστικών εξελίξεων του παγκόσμιου καπιταλισμού, αλλά προσπαθεί ν' αναδείξει εκείνα τα απολειφάδια των δυνάμεων που θα μπορούσαν να του αντισταθούν, ν' αναδείξει τις ρεαλιστικές δυνατότητες μιας κοινωνίας με ανθρώπινο πρόσωπο. Αν επανερχόμαστε σήμερα στον Μαρκούζε, ο λόγος είναι ότι εξακολουθούμε να βρισκόμαστε στην ίδια θέση αμηχανίας ενόψει της εξέλιξης του ύστερου καπιταλισμού, και επειδή στα έργα του απαντώνται στοιχεία τα οποία εξακολουθούν να είναι γόνιμα για μια ριζοσπαστική ή διαλεκτική θεωρία. Η σύγχρονη κοινωνική θεωρία εξακολουθεί να βρίσκεται σε δύσκολη θέση, καθώς προσπαθεί ν' αποδώσει την υφιστάμενη πραγματικότητα περιγραφικά και όχι κανονιστικά, θετικά και όχι αρνητικά. Έτσι της διαφεύγουν εκείνες οι απραγματοποίητες ρεαλιστικές δυνατότητες (το λεγόμενο στοιχείο του μήπω-είναι, *das Moment des Nochnichtseins*), που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν το πρόπλασμα μιας κοινωνίας με ανθρώπινο πρόσωπο, μιας κοινωνίας της αλληλεγγύης και όχι του ανταγωνισμού, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και όχι της ηθικής παρακμής, μιας κοινωνίας του Λόγου και όχι του παραλογισμού. Η διαμεσολάβηση μεταξύ των υποκειμενικών και των αντικειμενικών στιγμών της διαλεκτικής θεωρίας που επιχειρεί ο Μαρκούζε είναι αξεπέραστη και εξακολουθεί ν' αποτελεί και στις μέρες μας πρότυπο για μια σύγχρονη διαλεκτική θεωρία. Ωστόσο, οι αστερισμοί αυτής της διαλεκτικής θεωρίας πρέπει ν' αντιστοιχούν στις σημερινές ιστορικές εξελίξεις. Αυτό σημαίνει ότι αυτή πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη της μια σειρά από άλυτα προβλήματα, όπως λ.χ. η ιστορικότητά της, η έλλειψη ενός επαναστατικού φορέα, η αντιστοίχιση αξιών και ρεαλιστικών αναγκών, η δυνατότητα του καπιταλισμού ν' αντιστέκεται στην εγγενή του αρνητικότητα, η χρήση ή όχι της βίας, η διακοπή της τάσης πτώσης του ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου κ.ο.κ., και να προσπαθήσει να δώσει απάντηση. Δηλαδή η διαλεκτική θεωρία του παρόντος θα προκύψει με τον Μαρξ και χωρίς τον Μαρξ. Η αφετηρία του «δεύτερου αναστοχασμού» μας δεν είναι παρά οι τελευταίες προτάσεις της «Έννοιας της άρνησης στη διαλεκτική» του Μαρκούζε: «Η δύναμη της άρνησης, το γνωρίζουμε, δεν είναι σήμερα συγκεντρωμένη σε καμιά τάξη. Αυτή είναι σήμερα ακόμη μια χαοτική, αναρχική αντίσταση, πολιτική και ηθική, ορθολογική και ενστικτώδης: η άρνηση σύμπραξης και συμπαιγνίας, η αηδία ενώπιον κάθε ευημερίας, η ανάγκη διαμαρτυρίας. Είναι μια αδύναμη, μια ανοργάνωτη αντίσταση, η οποία πιστεύω ότι εδράζεται σε ορμικές δυνάμεις και σκοποθεσίες που έρχονται σε ασυμφιλίωτη αντίθεση με την υφιστάμενη ολότητα». Το καθήκον του «δεύτερου αναστοχασμού» μας έγκειται στον έμμεσο αναστοχασμό επάνω σ' εκείνο το στοιχείο που παρεμπόδισε τους ανθρώπους ν' αντιληφθούν το πράγμα²⁸.

Σημειώσεις

1. Πβ. Herbert Marcuse, «Zum Begriff der Negation in der Dialektik», στο Herbert Marcuse, *Schriften*, Bd. 8: *Aufsätze und Vorlesungen 1948-1969*, 2. Aufl., Springe 2004, σ. 194-199.
2. Herbert Marcuse, *Schriften* (1978-1989), 9 τόμοι, 2. Aufl., zu Klampen: Springe 2004.
3. Herbert Marcuse, *Nachgelassene Schriften*, 5 τόμοι, zu Klampen: Lüneburg, dann Springe 1999 κ.ε.
4. Πβ. «Θεωρία και πολιτική: μια συζήτηση ανάμεσα στους Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, Heinz Lubasz, Tilmann Spengler», Marcuse, *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, επιμ. Γ.Ι. Μανιάτης, Γ. Σαργκιώτης, Α.Α. Χρύσης, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 1999, σ. 278 κ.ε. Ο Rolf Wiggershaus αναφέρεται μόνο στη συνάντηση Marcuse και Löwenthal. Πβ. Rolf Wiggershaus, *Die Frankfurter Schule. Geschichte, Theoretische Entwicklung, Politische Bedeutung*, 6. Aufl., München 2001, σ. 122.
5. Πβ. Nachwort des Übersetzers (Alfred Schmidt), στο Herbert Marcuse, *Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie*. Τώρα στο Herbert Marcuse, *Schriften*, Bd. 4, 2. Aufl., Springe 2004, σ. 376 (ελλ. μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1985). Ο Gunzelin Schmid Noerr χαρακτηρίζει την περίοδο του Μαρκούζε κοντά στον Χάιντεγκερ ως «χαϊντεγκεριανό μαρξισμό» και τη διακρίνει σαφώς από την περίοδο της «Κριτικής Θεωρίας» και τη μετέπειτα περίοδο της «νέας ανθρωπολογίας» του. Πβ. Gunzelin Schmid Noerr, «Die Permanenz der Utopie – Herbert Marcuse», *Zeitschrift für kritische Theorie*, 3. Jg., 4/1977, Lüneburg, ελλ. μτφ. Όλγα Σταθάτου, «Herbert Marcuse: Η ανθεκτικότητα της ουτοπίας», στο Marcuse, *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, επιμ. Γ.Ι. Μανιάτης, Γ. Σαργκιώτης, Α.Α. Χρύσης, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 1999, σ. 54 κ.ε./99 κ.ε. Για το ζήτημα περί της υπέρβασης της οντολογίας του Χάιντεγκερ στο έργο του Μαρκούζε πβ. Αλέξανδρος Α. Χρύσης, «Ελευθερία και αναγκαιότητα στο έργο του Herbert Marcuse *Λόγος και επανάσταση*», στο Marcuse, *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, επιμ. Γ.Ι. Μανιάτης, Γ. Σαργκιώτης, Α.Α. Χρύσης, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 1999, σ. 42 κ.ε.
6. Πβ. «Materialismus, dialektischer», στο *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, hgg. von J. Ritter, K. Gründer, Bd. 5, Basel/Stuttgart 1980, στ. 857.
7. Alfred Schmidt, *Emanzipatorische Sinnlichkeit. Ludwig Feuerbachs anthropologischer Materialismus*, 3. Aufl., München 1988, σ. 40.
8. Πβ. Herbert Marcuse, *Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie*, ό.π. (σημ. 5), σ. 274 κ.ε.
9. Πβ. Karl Heinrich Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, στο Karl Marx-Friedrich Engels, *Gesamtausgabe (MEGA)*, Bd. I.2, Berlin 1982, σ. 405.
10. Πβ. Herbert Marcuse, *Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie*, ό.π. (σημ. 5), σ. 276.
11. Friedrich Pollock, «Bemerkungen zur Wirtschaftskrise», στο *Zeitschrift für Sozialforschung*, hgg. von M. Horkheimer, Jg. 2, Paris 1933 (Reprint München 1980), σ. 350 κ.ε.
12. Karl Heinrich Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, Erster Band, Buch 1: *Der Produktionsprozeß des Kapitals*, στο *Marx Engels Werke*, Bd. 23, 19. Aufl., Berlin 1998, σ. 791.
13. Ό.π., σ. 512.
14. Herbert Marcuse, *Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie*, ό.π. (σημ. 5), σ. 276.
15. Γκεόργκι Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1975, σ. 113.
16. Πβ. Sven Kramer, «Aporien der Revolution», στο *Krise und Kritik. Zur Aktualität der Marxschen Theorie II*, hgg. von G. Schwepenhäuser, R. Johannes und D. zu Klampen, Bd. 2, Lüneburg 1989, σ. 77 κ.ε.
17. Για μια λεπτομερή πραγμάτευση του ζητήματος στους επιρόνους του Μαρκ πβ. Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, *Θεωρία & Ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της κοινωνιολογίας*, 2η έκδοση, Αθήνα 1991, σ. 78 κ.ε. Το πρόβλημα αυτό εξακολουθεί να βασανίζει τους μαρξιστές ακόμη και στις μέρες μας και λαμβάνει τη μορφή μιας αντιπαράθεσης μεταξύ των άκαμπτων ντετερμινιστών και των ακραιφνών ουτοπιστών. Πβ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Η δριαστηριότητα της Marx-Gesellschaft (Εταιρείας Μαρκ)», *Ουτοπία*, τ. 65, Μάιος-Ιούνιος 2005, σ. 179 κ.ε.
18. Πβ. Κωνσταντίνος Ράντης, *Καστοριάδης και Μαρκ*, Αθήνα 2004, σ. 78 κ.ε.
19. Πβ. «Ο σύγχρονος όμως εργάτης, αντί να ανυψώνεται με την πρόοδο της βιομηχανίας, πέφτει όλο και πιο χαμηλά, πιο κάτω και απ' τους όρους ύπαρξης της ίδιας του της τάξης. Ο εργάτης εξαιθλιώνεται και η αθλιότητα αυξάνεται πιο γρήγορα από τον πληθυσμό και τον πλούτο. Απ' αυτό γίνεται φανερό πως η αστική τάξη είναι ανί-

ζωνη να παρκαμίνει περισσότερο η κυρίαρχη τάξη της κοινωνίας και να επιβάλει, ως ριθμιστικό νομο, τους δικούς της όρους ύπαρξης. Είναι ανίκανη να κυριαρχεί, επειδή είναι ανίκανη να εξασφαλίσει στον σπλάγχο της την ύπαρξη, ακόμα και μέσα στη σκλαβιά του και αυτό γιατί είναι αναγκασμένη να τον αφήσει να πεσει σε μια τέτοια κατάσταση, όπου θα πρέπει μάλλον να τον τρέφει αντί να τρεφεται απ' αυτόν». Καρλ Μαρξ-Φουντνιχ Ένγκελς, *Το μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, εισ. Eric Hobsbawm, μτφ. Γ. Κοττής, μτφ. εισ. Β. Καπετανιάννης, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 62.

20. Friedrich Pollock, «Bemerkungen zur Wirtschaftskrise», ό.π. (σημ. 11), σ. 352.

21. Ό.π., σ. 353.

22. Max Horkheimer und Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Frankfurt/Main 1969, ελλ. μτφ. Α. Αναργώστου, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά αποσπάσματα*, εκδόσεις Νηρός, Αθήνα 1996, σ. 145/227 κ.ε. Για τη σημασία της πολιτιστικής βιομηχανίας στο ύστερο έργο του Μαρκουζε πβ. Gunzelin Schmid Noerr, «Die Permanenz der Utopie – Herbert Marcuse», ό.π. (σημ. 5), σ. 63/108.

23. Πβ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Οι νέες τάσεις στην κοινωνική έρευνα: Απο την κοινωνική, ταξική στη σύγχρονη κοινωνικο-πολιτισμική ανάλυση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 111-112, Αθήνα 2003.

24. Πβ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Πέραν της αρχής της πραγματικότητας», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τ. 66, Σεπτέμβριος 2005, σ. 283.

25. Πβ. Ute Guzzoni, *Identität oder nicht. Zur Kritischen Theorie der Ontologie*, Freiburg/München 1981, σ. 199 κ.ε. Επίσης πβ. Theodor W. Adorno, *Nachgelassene Schriften*, Abteilung IV: *Vorlesung über Negative Dialektik. Fragmente zur Vorlesung 1965/66*, hgg. von R. Tiedemann, Frankfurt/M. 2003, σ. 141.

26. Πβ. Herbert Marcuse, *Konterrevolution und Revolte*, στο Herbert Marcuse, *Schriften*, 2. Aufl., Bd. 9, Springe 2004, σ. 66. Επίσης πβ. Δημήτρης Ν. Λαμπρόλλης, *Η αγωνία της άρνησης στον Marcuse η περί της θεμελίωσης της κοινωνικής του φιλοσοφίας*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2000, σ. 210 κ.ε.

27. Πβ. «Θεωρία και πολιτική: μια συζήτηση ανάμεσα στους Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, Heinz Lubasz, Tilmann Spengler», ό.π. (σημ. 4), σ. 298 κ.ε. Επίσης πβ. Gunzelin Schmid Noerr, «Die Permanenz der Utopie – Herbert Marcuse», ό.π. (σημ. 5), σ. 60/105.

28. Για το καθήκον του «δεύτερου αναστοχασμού» πβ. Konstantinos Rantis, *Psychoanalyse und «Dialektik der Aufklärung»*, Lüneburg 2001, ελλ. μτφ. Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση και «Διαλεκτική του Διαφωτισμού»*, πρόλογος Gunzelin Schmid Noerr, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 2006, σ. 14/35.

